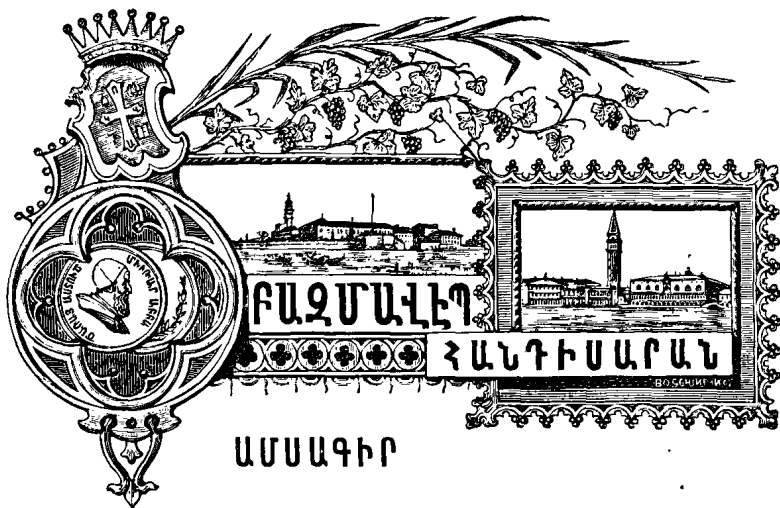

ԳԲԱԿԱՆ. — ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ. — ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԿԻՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ

1843-1898 ՀԱՏՈՐ ԵԶ ՆՈՅԵՄԲԵՐ

ՎԱՆԱԹ ԵՌՎԱԿԻ ԿԶԶԻՆԵՐԸ

ԱՂԹԱՄԱՐ

(Շար. տես յէջ 413)

ՎԱՆԱՑՄ կաթողիկոսաց պատմութեան վրայ փոքր ի շատեւ տեղեկութիւններ տալէ վերջ, զանաւնը այժմ տեսնելու թէ ի՞նչպէս կը վերջանան նոյն վանաց մեզ ծանօթ կոն. դակի կրկին օրինակաց յիշատակարանք: Երկուքն ալ գրեթէ իրարու նման ոչինչ տարբերութեամբ կը յիշեն և կը յանձնեն յիշել յազօթս, զանազան բարերարաց և նուիրատուաց անուանք, որք ո՛ր և է եղանակաւ օգնած են և սատարած մենաստանի և կղզւոյ

պայծառութեան և շինութեան: Այս բարեբարներէն են գլխաւորաբար երկու եղբարք սրբաւնեալ կրօնաւորներ, Սարգիս և Ստեփանոս, «որ շինեցին ի հալալ և յարգար վասակոց իւրեանց զսուրբ Փրկիչն, յիշատակ յաւիտեանական իւրեանց և ծնողացն հօրն Հոռոմշահին և ամենայն ազգականաց»: Առանց անուն տալու, կը յանձնէ յիշել նաեւ սուրբ Յարութեան և կրկին սուրբ Սարգիս եկեղեցեաց շինողներն: Գարձնալ «Աստուած ողորմի՛ ասացէք» կ'ըսէ տէր Մարութիւն որ սուրբ Գէորգն և Հաւատարու՝ վանքը շինեց:

1. Յարգ մեզ ծանօթ տպագիր և գրչագիր զրեանց մէջ չի յիշուիր այս անունն, և աստ առաջին անգամ կը հանդիպինք ասոր. այդ պատճառաւ չգիտեմք թէ ո՞ր կը գտնուի այդ վանքն կամ իւր տիրատեսիլ աւերակներն:

Ետոյ կը յիշէ ուսումնական և զրական ան-
ձինք, ինչպէս արդէն մեզ ծանօթ Դանիէլ
Եպիսկոպոսն (ուրիշ տեղ արքեպիսկոպոս),
որ նշանաւոր է իւր բազմաթիւ ընթերցանա-
կութեամբք և որ պատուական տարեգիրք մը
յիշատակ տուած է ամբողջ, Կարապետ
գրագիրը, Ջաքարիա քաջ քարտուղարը, Տէր
Թումա, և այլն:

Կը յիշէ նաեւ մի քանի փրիսոփաներ,
ինչպէս Տէր Ստեփանոս, Մինասենց Տէր
Թումա անյաղթ փրիսոփայն և Տէր Հայրա-
պետ արի փրիսոփայն: Ս. Խաչի տաճարին
իբրեւ կրկին լուսաւորող և պայծառացնող
կը յիշուի Թարգնց Մկրտիչն, որ մակա-
նուանել Լաթիկ կը կոչուի: Յովնանէս կամ
մականուամբ Յովնիկ կոչուած կրօնաւոր մը
չորս սկիհ և արծաթէ բուրդաւ մը նուիրած
ըլլալով տաճարին, իրեն և իւր զարմին կը
յատկացուի ծառղարդարի օրուան ժամն:
Կոնդակի երկրորդ օրինակի վերջերք գրուած
քանի մը տողերէն կը յայտնուի՝ թէ կոն-
դակի յիշատակարանը գրած է Ներսէս ոմն
Եպիսկոպոս. ահա այդ տողերը. « . . Եւ
արդ ես մեղուցեալ և անարժան յամենայն
բարեւաց Ներսէս Եպիսկոպոս գրեցի զսակաւ
յիշատակարանն ի զուռն գերազայծառ սուրբ
աթոռոցս Աղթամարայ սուրբ Խաչիս՝ որ ա-
մէն տարի երկու անգամ կարդան, թէ ա-
ռաջնորդ, թէ եկեղեցական, և լի բերանով
Աստուած ողորմի ասացէք նոցա, և մեր
ծնողացն, Կիւտնիպէկին, Էմնային . . . »:
Որովհետեւ ամբար Կիւտնիպէկին և Էմնա խա-
թունն, ինչպէս կը յիշուի յիշատակարանի
ուրիշ տեղ մը, ծնողք են Աղթամարայ Տէր
Ստեփանոս կաթողիկոսի՝ և այս Ներսէս
Եպիսկոպոսն ալ աստ իբրեւ իրեն ծնողք կը
յիշէ զնոսա, կը հետեւի թէ Ներսէս Եպիս-
կոպոսը եղբայր է վերոյիշեալ Տ. Ստեփա-
նոս կաթողիկոսին: Յիշատակարանն կը պա-
րունակէ նաեւ ուրիշ ոչ սակաւ նուիրատուաց
անուանք, յորոց յիշենք պիւստորապէս Տէր
Ջաքարիա կաթողիկոսն, որ մեր հրատա-

րակած կաթողիկոսաց շարքէն 1444-ի թուի:
Սա 298 (= 1310) թուականին, իրեն յա-
տուկ սեփական զբաղով փառաւոր խաչկալ
մը կազմել տուած է՝ տեսակ տեսակ պատ-
կեններով զարդարելով և դաս դաս տօնօր-
նական տեսարանները գնելով, յանջինչ յի-
շատակ իրեն և ծնողացն: Սոյն այս խաչ-
կալի կազմողն կամ յօրինողն ալ յիշուի
Յովնանէս ոմն երէց Թալիբզդ: Ի վերջոյ
գրուած է հետեւեալն. « Այլ և 298 (= 1302)
թուին, ես Աղուիթ խաթունս զուտար պարոն
Յովնանէսի, թոռն տէր Սարգիս, ստացայ
զծածկոց սուրբ Աւետարանիս Աղթամարայ
սուրբ Խաչիս: Աստուած ողորմի ասացէք »:

Հայրապետական աթոռոցս հին թեմերու
միայ արդէն տեղեկութիւն ստացած են ըն-
թերցողք, իսկ զարուս սկիզբները 1824
տարւոյ յուլիս 15ին՝ առանձին յիշատակուած
բոլոր թեմերն են. Յամուկ, Հայկաջ Ջօր,
Ոստան, Գաւաշ, Կառկառ, Եղէգիւս, Պէյսան,
Յուրանց, Խիզան, Յերուշ, Եփրովան, Սպար-
կեւա, Պոհտաւ միշու, Մուսուլ, Պարսպի,
Բարեղարեան, Շառախ, Մոկս: Այժմ եւս
ոչնի իւր յատուկ թեմերն, և կաթողիկո-
սութեան իրաւասութեան ներքոյ են ծովակի
միւս կղզիները և անոնց վիճակները և գիւ-
ղերը: Թէ՛ թեմերու և թէ՛ կառուածոց միայ
գիտար է մանրամասն տեղեկութիւն տալ,
քանի որ ընտիրմք ի ձեռս այդ վանքի և
շրջակայից նոր վիճակագրութիւն մը, և կամ
հակառակ այնչափ Զանից՝ չկարողացանք տե-
ղեկութիւն ստանալ այդ մասին: 1808ին
ատենները կղզւոյս բնակչաց թիւն կը հասներ
40—50 անձանց. իսկ անկէ քիչ առաջ, կղզին
ունէր, ըստ ոմանց, դիւր մը 500—600 անեքն
բաղկացած, բնակչաց պիւստի արուեստն իւր
նաւարարութիւն, իսկ վերջը բարդովին վեր-
ցուեցաւ գիւղն, և բնակիչն փոխադրուեցան
շրջակայ գիւղերն, իսկ տներն կործանեցան:
Կղզին իւր փառաւորութեան, կամ թէ ըսեմ
Արծրունեաց ճոխութեան ժամանակ ունէր
տասնեակ մը եկեղեցիներ և մատուռներ,
որոնք երկուր ժամանակի մէջ զանազան կեր-
պերով անկեցան, կործանեցան, յորոց մեան
տակաւին մէկ քանին ամայի և անշէն: Մեծ
եկեղեցւոյ կամ սուրբ Խաչի տաճարի մօտ

1. Սա է կաթողիկոսաց շարքէն 7297 Տէր
Ստեփանոսը:

կան նաեւ ուրիշ կրկին թարաշէն եկեղեցիք, մին սուրբ Ստեփանոս, և միւսն՝ որ հիւսիսային կողմէ կ'իսկնայ՝ կը կոչուի Ս. Սարգիս, որ ի վերջոյ միանալով մեծ եկեղեցւոյ հետ՝ կը ծառայէ իբրեւ աւանդատուն:

Աղթամարայ մենաստանը թէ և նորաշէն՝ բայց անշուք է հանգոյն մեր աշխարհի միւս մենաստանաց. տակաւն իղզւոյ բնական բարձր գրից: Հնորհիւ բոլոր սենեակներն ոգաբեր են և զով, կղզին ունի նաեւ իւր դրսի տուներ, այսպէս կը կոչուի իւր գիմացը ցամաքի վրայ կատուցուած տուն մը, որոյ մէջ են վանքի ամբարանոցները, ախոռները, մշակաց և հովիւներու բնակարանները. այդտեղ կան նաեւ կաթողիկոսի համար յատուկ շինուած քանի մը սենեակներ, ուր երբեմն կ'իջնէ կաթողիկոսն ժողովրդեան գործերը նայելու համար: Ասոր նման դրսի տներ ունին նաեւ Կառուց և Լիւմ կղզիները, ինչպէս վերջը պիտի տեսնենք: Շատ հին ժամանակ թէն ունէր կղզին իւր աղբիւրը, այլ ի վերջոյ բոլորովին անյայտացած լինելով, կղզեցիք սփռուելը են լայնայատակ վրամբարներ շինելու, զորս ձմեռ տանն մինչեւ բերան ձիւնով կը լցնենք, և ամառը պաղ պաղ կ'ըմպին: Պետուտ Պիւլպիւլ կաթողիկոսին առաջ Աղթամարայ զահը նստող խաչատուր հայրապետի օրով, մեծ աշխատութեամբ ջրհոր մը բացին ապառաժուտ տեղ մը, ծովեզերքի մօտ, և ելաւ պատուական ըմպելի ջուր: Կղզւոյս հարաւային ծայրը թարակտուր ժայռի մէկ մասը, երկար ժամանակի մէջ, անընդհատ ծովակի ջուրը բախմամբ գատուել է ցամաքէն և ձնացերն մի փոքրիկ կղզեակ, այնպէս որ ջրերը ցածնալու պահուն ցաւանքը կ'երեւի և առանց հաւակի ալ կ'երթըցուի այդ կղզեակը: Այդտեղ թարաժայռի վրայ դեռ կ'երեւին հինասուրբ ամրոցի մը կիսակործան տխուր մնացորդը. անչէ նաեւ մատուռ մը ամայի, որ թուի Գաբիկ Արծրունւոյ կոփածոյ թարերէ շինել տուած սուրբ Գեորգ եկեղեցին: Ինչպէս կ'երեւի, Մեծ. Հայր Ղ. Վ. Ինճիհեան, այս կղզեակը փոխանակ Աղթամարայ հարաւային կամ հարաւա-րեւմտեան կողմը գնելու, դրած է պարզ աւրեւմտեան կողմը: Նա ինքն կը յայտնէ թէ

այդ եկեղեցւոյ (Ս. Գեորգ) մէջ կը պահուին նիզակաց բռններ, որոց երկաթները կամ տէգերը ուխտաւորը առնէ տարեր են:

Խօսքերնիս Աղթամարայ ուխտաւորաց վրայ դարձնելով բռնք, որ տակաւին ունի իւր բազմաթիւ ուխտաւորները, որը տարւոյ կանազան տոներու և հանդէսներու առթիւ՝ բազմութեամբ կը թափին անդր: Եկեղեցւոյ կան հանդէսք և արարողութիւնք ալ կը կատարուին աստ՝ աւելի պայծառ և աւելի շքեղ կերպով քան միւս կղզիները: Կարապետ ոմն վարդապետ 1773ին ուխտի գալով ի կղզիս, հետեւեալ արձանագրութիւնն կը գրէ վանքի ձեռագիր գրքի մը մէջ. «Թուին ՌԴԻԲ, յուլիս 23, ես մեղապարտ Կարապետ վարդապետ երկրէն Սիւրաբոյն, աւելածու սուրբ Լուսաւորչայ գերեզմանին, որ ի լեռն Սեպուհոյ, Ստամպուլու Գրիգոր պատրիարքն աքտորս առաքեաց զիս ի ծովապատ անապատն Լիւմայ, և անտի եկեալ ի սուրբ աթոռոս Աղթամարայ՝ ուխտ և երկրպագութիւն, և մատուցի պատարագ առաջի սուրբ Խաչիս Աղթամարայ՝ ի ժամանակս Թուման հանձնաբեղ և աստուածիմաստ կաթողիկոսին»: Իսկ 1723ին ալ տէր Միքայէլ ոմն հոս արքայ գալով հետեւեալ կերպով կ'արձանագրէ. «Թուին Հայոց ՌՃԼԲ, ես մեղապարտ տէր Միքայէլ, որ եմ իւր վարդապետ յերկրէն Երեւանայ, միաբան սուրբ Էջմիածնայ, ի Պոլսոյ արքայեցին զիս աստ երկարեակցն. վասն սուրբ հաւատոյս ուղղափառութեան, ի ժամանակի պատրիարքութեան Բաղդիշցի Կոյրտ Յոհաննէս վարդապետին, զիս այս սուրբ աթոռոս արքայեցին»:

Աղթամարայ միաբանութիւնն՝ թէն մասնաւոր հոգ տարած չէ հաւաքելու ազգային տղաքրեալ զրեանք և լրագիրք, սակայն ունի բաւական թուով զբաղներ. բայց ափոս որ այդ ամէնը, խաւարի և մթութեան մէջ մնալ ցած են մինչեւ ցարդ և կը շարունակին մնալ, քանի որ գիտութեան և ուսումնականութեան սէրն չիջեալ վիճակի մէջ է ալդտեղ. վանքի մատենադարանն՝ ըստ գրութեան վիթիւր Գիւնիկ խաւանի գրութեան մէջ կը գտնուի լինթերցողը՝ եթէ կամենայ Աղթամարայ միւս բանից ուսումնասիրութեան վրայ զաւափար

մ'տանուլ; բաւական է որ կարդայ 1860ին Հիսախափայլ թերթի նոյնմբերի պրակի 398—424 իշից մէջ տպուած Յակոբ Մելիք Յակոբեանցի հետեւեալ վերնագրով գրուած թիւնն. «Աղբարմաբայ վաճէր. խօսակցութիւն ազգային լուսաւորութեան վերայ, դուրս հանած մի հանապարհազրուածութիւնից որ եղած է 1858 թուակ. շրջելով Վասպուրականի եւ Տարսնի կողմերում»։ Նորօրի նակ ոճով կը պատկերանայ բնթերցողի մտաց տռչե՛ւ այդ վաճիքի միաբանից ուսման գաղափարը. հեղինակը կը սկսի խօսակցիլ վաճիքի միաբան զխաւոր վարդապետներէն միոյն հետ, և զանազան յառաջագիմական խորհուրդներ կու տայ և փափաքներ կը յայտնէ, բայց երբեք իր բաժնետուն գոհացուցիչ պատասխան մը չառնուր։ Այդ խօսակցութենէն իրեն նմոյշ մը ի մէջ բերենք մէկ երկու կտոր։ Երբ երիտասարդ ուղիւտը վարդապետին կ'ըսէ՝ թէ ձեր անձնական շահատիրութեան և գիտութեանց ու յառաջագիմութեան սէր չունենալնուդ պատճառաւ է, որ զձեզ չեն սիրել ազգի գիտնականները. վարդապետը զայրագին կը պատասխանէ. « — Է՛հ, չարք տանէ քո գիտնականքը։ Զօ անխելներ։ Այսմաւորքը, ծառայ եմ նորա սուրբ զօրութեանը (երեսը խաչ է հանում), Այսմաւորքը կարգաւէք, որ բան հասկնաք. թէ հոգիներուդ շահ լինի, և թէ մարմիններուդ։ Մ'արդ չհասկնաք, թէ Բնչ կ'զարցեն այդ շատախօս տետրակները¹, իրենց նոր օձի նման ոլորուն լեզուաւ։ Սատանան ալ կարող չէ հասկնալ։ Ալ Բնչ ճեաց որ մեր զխօս չբերիք, զնացէք թէ Աստուած կը սիրէք, Միսրոպն, և խորհնացին, և Համբարձնացին իրենց գերեզմաններն դուրս հանէք. տեսնեմ կը հասկնան սխաւ և միւտ, սխմտրիա, ակետտմիա, ֆիզոգնտմիա բառերու նշանակութիւնը։ Զօ՛ յիմարներ, այնպէս կուրացեր էք որ ձեր հօր խաչն ալ չէ՛ք ճանչնար։ Ի՛նչ եղաւ, որ Մոսկիա, Փարէժ, Վիեննա կը բնակվիք։ Զեր պապի լեզուն զրէ՛ք, որ մարդ հասկնայ. Բնչ ազպէս կը

թեքթեքէք ձեր լեզուն նորանոր բառերով...»։ Վարդապետի այս վերջին խօսքերն խիստ արդարացի են, որով նա կերպով մը կը յայտնէ, իր ազգային լեզուի մաքրութեան և հարազատութեան ջերմ պաշտպան լինելն։

Ուղեւորը կը հարցունէ. « — Հայր սուրբ, դու ծանօթ ես Եւրոպայի այժմեան հեղինակների հետ. և ունի՞ս տեղեկութիւն նոցա գործերին, նոցա մտածութիւններին. ստա՛նում էք որ և իցէ նորատիպ գրուածք, օրապիւրք, ամսատետրակներ»։ Հայր սուրբը կը պատասխանէ. « — Եթէ վաճիք բոլոր սեւեակներու մէջ ալ զիգված ըլլան նէ ազ անպիտան գրուածները, ես իմ Նարեկն ու Սաղմոսը չեմ թող տար և ի զուր ժամանակ չեմ կորսուցնիր անոնց վրայ...»։ Ահա այնչափ բնդարձակ խօսակցութենէ մեր յառաջ բերած այս մի բանի տողերու մէջ, ամենապարզ կերպով կ'երեւի՝ թէ Բնչ մտքի և գաղափարի տէր անձինք էին կղզւոյս միաբանները։ Անխորդ կը համարիմ յիշել Ալթամարայ մէջ գրուած, և յետոյ աստ և անդ ցրուած գրչագրերն. որովհետեւ ամբողջութիւն մը կ'ազմող ցուցակ մէ ձեւացնել զրծուար է, թէեւ նշանակած էի Էլմիաճնի և մեր մատենադարանի մէջ գտնուածներն, որոց թիւն կը հասնի 15 հատորոց։

Անուամբ յիշուած և խաչքարից զարդարուած կաթողիկոսաց ոմանց գերեզմանաց արձանազրուութիւնք են հետեւեալները.

ԹՎ. ՊԵՏ. Հայոց կաթողիկոս տր Զաքարիա կարողութիւն այ եւ յայնդուլթը նորին կանգնեցի զխաչս բարեխօս առ ամ հոգւոյ իմոյ

Խաչս բարեխօս առ ՍԺ Վս փրկուե հոգւոյն թաշատուր կաթողիկոսի. ԹՎ. ՌՄԿԳ

Խաչս բարեխօս է առ ՍԺ Վս փրկու. թեան Յոհաննէս կաթողիկոսին. ԹՎ. ՌՄՂԲ

կարապետ կաթողիկոս ՌՄԽԸ

Ալթամարայ պատմութիւնն չմերկացուցած՝ հարկ է այժմ մեր ուշադրութիւնը դար-

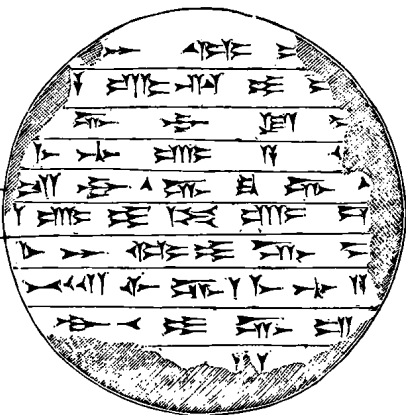
1. Կը հասկնայ ժամանակին ամսաթերթերը։

ձընենք և քննենք ու զննենք սուրբ Խաչի
տաճարի բակը զրուսած զորշագոյն և երկա-
նաքարի ձևով տաշուած, երկու սոթք տրա-

մագծով և մէկ սոթք բարձրութեամբ մի վէճ,
որոյ երկու երեսներն ծածկուած են բեւեռա-
նաքարով արձանագրութեամբք:

Թ. Ի

Թ. ԻԱ

ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ ԲԵՒԵՌԱՅԵՒ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԸՍԵՋՇՈՒՆԻ:

ՄԵԼԻՍՈՒԹԻՒՆ ՆՈՅՆ ԱՐԺԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՄԱՆ ԸՍՏ
Պ. Կ. Բ. ՊԱՍՄԱՆՅԱՆՍԻ

Թ. Ի. «... Արիւնդիկաջ քաղաքն...
Երիւնդիկ երկիրն... Մեծուաշին մայրաքաղա-
քին մէջ... մեկմեցայ քաղաքէն?... Այիւնդի
երկիրն... արձանագրութիւնն... չրմուղ զի-
նեցի... զօրութեամբն եղած... այս չրմուղն
չրմեցի... Մեծուաշ Ես... »:

Թ. ԻԱ. «Խաղտեանց իշխանք, այս արձանա-
գրութիւնմ իշխութեամբ Մեծուաշ փոքիւ տուաւ:
Խաղտեան աստուածոց զօրութեամբն Մեծուաշն
իշխութեամբ... »:

Արձանագրութիւնն օրինակած և հրատա-
րակած է Շուպ¹ (Թ. Ի և ԻԱ), որոյ նմա-
նաչանութիւնն կը գնեմք աստ: Նոյն օրի-
նակած են նաեւ Լէյէրտ, Տէյրօլ և Հ. Ներ-
սէս վ. Սարգիսեան² (Թ. Ը և Է). Մօրա-
ման հրատարակեց և մեկնեց (Թ. Թ և Ժ)
իւրեն յատուկ ոճովը. Սէյս եւս մեկնեց (Թ.
ԻԹ, Ա և Բ):

Այն ինչ հանդիսիս մէջ սկսաւ լոյս ածա-
նել կղզւոյս պատմութիւնն, Փարիզ բնակող
և բեւեռագիտութեան մասնաւոր սէր և ձգտումն
ստենցող մեր ազնիւ բարեկամ թղթակիցնե-
րէն մին, Պ. Կ. Բ. Պասմանեան³, առ խմբա-
գրութիւնն ուղղած նամակի մը մէջ սոյն այս
արձանագրութեան վրայ ալ յայտնած էր
իւր կարծիքն: Ահա այդ նամակէն քաղեմք

1. Փարիզ տպուած Ասիական օրագրի մէջ.
Journal Asiatique, III. Série, tome IX, N.^o
52, Avril-Mai-Juin 1840; p. 315:

2. Տեղագրութիւնք ի փոքր և ի Մեծ Հայս
էջ 278, տպ. Վենետիկ Ս. Ղազար, 1864:

3. Առաջագրեց կը համարիմք յայտնել մեր
անկեղծ շնորհակալութիւնը առ Պ. Կ. Բ. Պա-
մանեան, որ ըսելով թէ մեր աշխարհի կանգուն
և կիսակործան վանքերու նկարագրութեամբ
զբաղելու փափաքն ունիմք, յանձն առաւ ա-

հետեւեալներն. «... Իսկ Աղթամարայ զիջւոյն պատմութեան մէջ անշուշտ պիտի յիշուի այն կտոր սիւնն՝ որուն վրայ բռնապետ արձանագրութիւն մը կայ: Սիւնը կը գտնուի եկեղեցւոյն բակը. Իսկ վրայի արձանագրութիւնն՝ սիւնին երկու հարթ ծայրերուն վրայ կը գտնուին, այսինքն սեան գլուխը և տակը. այնպէս որ եթէ սիւնը կանգնուի՝ արձանագրին մէկը տակը կը մնայ, իսկ միւսն երկինք կը նայի: Ինչպէս կ'եւրեայ արձանագրութիւնն, սիւնս մէկ մասն է այն նշանաւոր ջրմուղին, զոր շինել տուած է Մենուաշ Դավիթաւայ առաջին ուղղութեանը վրայ, զոր կը յայտնեն վերջերս գտնուած տոսպական արձանագիրը»: Յետ այս տեղեկութիւնքը կրկին ընթեմըս, թուղթ մը ուղղելով առ վերոյիշեալ նամակագիրն, խնդրեցի աւելի խորհրդածութիւն և բացատրութիւն նոյն բռնապետ արձանագրութեան վրայ, միանգամայն առարկելով թէ այդ քարը չի կրնար սիւն համարուիլ: Նոյն թղթոյս պատասխանէն, կարեւոր կը համարիմ զայդորպէս ազգային բանասիրաց՝ հետեւեալ բացատրութիւնքը և կարծիքը:

«... Սէյսի կարծեօք քարին արդի կտոր ձեւն՝ վերջէն տրուած է, որովհետեւ դիտել կու տայ՝ թէ արձանագրութեան տողերուն սկիզբներն ու վերջներն տաշուած են և եղծուած՝ բոլորակ ձեւի վերածուած պահուն: Այս հանգամանքը կ'ենթադրէ՝ թէ ներկայ սիւնանման կտոր քարն նախնաբար քառակուսի էր, երբ գրուեցաւ արձանագրութիւնն: — Դառն հաւանական է և ճշդ Սէյսի այս կարծիքն, բայց չեմ կրնար ընդունիլ երբ կ'ըսէ թէ՝ արձանագրութիւնը երկու կողմէն եւս կարդացուելու համար շինուած է, այլ մէկ կողմը զրել տալէն շատ ետքը՝ կրկին անգամ այցելելով կղզին, զրել տուած միւս կողմինը. և իբր հաստատութիւն՝ կ'ըսէ թէ երկու կողմն ալ Մենուաշի անունը կը կարդացուի, ուստի նոյն անձն է որ զրել տուած

է այլ և այլ ժամանակաց մէջ: — Սէյսի այս վերջին կարծեաց դեմ մէկ փաստը կը բաւէ միայն՝ չրելու համար զայն: Տուպական արձանագրութիւններն ընդհանրապէս կը սկսի «Խաղտեան տստուածոց զօրութեամբն» և կամ «Խաղտեաց իշխանք» բառերով, ինչ որ կը տեսնուի մեր արձանագրութեան թ. ԽԱԽ վրայ. և ի սկիզբն. Իսկ թ. ԽԽ վրայ երբեք չկայ այս և կամ ասոր մօտ ուրիշ ձեւ մը. ուստի թ. Խն թ. ԽԱԽ շարունակութիւնն է, հետեւաբար մի և նոյն ժամանակի մէջ գրուած է: Ուրեմն արձանագրուած է երկու կողմէն իսկ կարդացուելու համար, հակառակ Սէյսի: Բայց ի՞նչ է այն քարն, սիւն թէ այլ ինչ: Ձեր նամակին մէջ շատ լաւ դիտել կու տաք թէ ասոր «լայնութիւնն աւելի է քան թէ բարձրութիւնը». ուստի՝ Ձեր կարծեօք՝ չի կրնար սիւն ըլլալ. և կը յաւելուք, «Եթէ համարելու եւս լինինք այդ քարը իբրեւ սիւն մը ասոր, ինչ մեկնութիւն կրնաք տալ արձանագրութեան քարի այնպիսի երեւնիքու վրայ քանդակուելուն, որոնք բոլորովին թաքուն պէտք էին մնալ, եթէ այդ քարը ծառայէր իբրեւ սիւն»: Այս հարցումը երկուքի բաժնելով կ'ըսեմ, նախ՝ թէ ըստ Սէյսի քարը նախնաբար սիւն չէր կրնար ըլլալ, այլ քառակուսի կամ ո՞ր է և տափակ քար մը. ուստի ետ կ'անուամք առաջին նամակին մէջ յիշած սիւն բառս և կը սրբագրեմ ի «հասոր ինչ վիմի», մահաւանդ Շուշիի գրածն աւելի ուշագրութեամբ՝ կարգաւոր կը տեսնամ, որ կ'ըսէ թէ «On prendrait ce petit bloc de basalte, au premier abord, pour le tronc de quelque ancienne colonne». Երկրորդ յայտնի է, որ Ասորեստանեայք և Բաբելոնիք իրենց պալատներուն և տաճարներուն հիմնարկութեան ժամանակ՝ իրենց համար տեղադրութիւնք և ըրած քաղաքածութիւնները գրելով կը թաղէին. չէրբերու հիմանց տակ: Այս սովորութիւնը կայ նաեւ

մենայն ազնուութեամբ կարգաւ յղել մեզ այն ամենայն բռնապետ արձանագրութեանց ընթերցումն կամ մեկնութիւնն, որք կը գտնուին

գլխաւորաբար վաղայն ժամակի շուրջը ցրուած վանքերէն մէջ:

մեր օրերը, այսինքն երբ մեծ շէնք մը կամ յիշատակարան մը կանգնուի՝ ժամանակին գրառներն բաւական քանակութեամբ կը նետեն Հիմանց տակը և կը թաղեն միասին, այն նպատակաւ որ Հազարաւոր տարիներ վերջը՝ ապագայ հնազետք կարենան որոշել նոյն շէնքի հիմնարկութեան հաստատութեալ կանը։ Արդ, տառնք բաղդատելով Աղթամարայ ջրմուղին յիշատակարանին հետ՝ կրնանք հետեցընել՝ թէ այն քարն ալ նոյն նպատակաւ փորել տուած է Մենուշէ և դրած է ջրմուղին տակը, ապագային համար, և ոչ թէ ժամանակակից անձանց համար, թէ և Մենուշէ խօսքը ուղղած ըլլայ «Խաղաղեաց իշխաններուն»՝ այն համոզմամբ, որ ապագային ալ պիտի գոյութիւն ունենան անոնք և փոխի կործանի իւր տէրութիւնն»։ Այս նամակաց ընթերցմամբ կ'երակացընենք՝ թէ Աղթամարայ արձանագրութիւնն ջրմուղի մը յիշատակարան է՝ զոր շինել տուած է Մենուշէ, Դարձեալ նոյն արձանագրութիւնը, առանց ուղեւոր հակառակի վերի նամակի մէջ յայտնուած կարծեաց, մենք կը համարինք թէ քարի երկու երեսներու վրայ փորագրուած է այն նպատակաւ, որ ոչ միայն ապագայ սերունդք այլ և ժամանակակից անձինք կարգան, և այդ պատճառաւ ալ արձանագրի խօսքն ուղղուած է առ Խաղաղեաց իշխանս ժամանակէն։ և ինչո՞ւ այդպէս չլինի, միթէ քառակուսի քար մը չէ՞ կարելի այնպիսի ոճով դնել ջրմուղի ազնւագնեւոր տակ, որ երկու կողմի արձանագրութիւնք ալ կարգացուին։ Ըստ մեզ ամենապարզ և ամենազիւրին է կանգնել այդ քարն մէկ ոտք ստուալութեան վրայ։ Դիտելու և գիտնալու բան մ'ալ է՝ թէ այդ քարն ե՞րբ և ո՞ւրից բերուած է ի կղզին։ Վաճիքի միաբաններն ոչ ոք գիտէ, և աւանդութիւն մը չլինելէն զատ, զրաւոր յիշատակութիւն ալ չկայ։ Աւտի հաւանական մեզ կը թուի կարծել թէ Գալկայ Արժրուելոյ ժամանակ բերուած է ի կղզին շինութեան համար, և նոյն ատեն արուած է կլոր ձեւն, և օրովհետեւ գիտենք որ Սուրբ Խաչի տաճարի քարերն բերուած են Աղձնեաց կոտորմ գիւղէն, անշուշտ այդ քարն ալ անոնց հետ բերուած է, և ո՞ր գիտէ թէ

այն կողմերն ալ չկար Մենուշէն շինուած ջրմուղ։

Աղթամարայ պատմութեան վերջն հասնելով և դեռ Ատուր Լանցած, կ'ենթադրեմ որ ընթերցողն փափաք մը կը զգայ վերջին անգամ մ'ալ մտնելու Ս. Խաչի տաճարն և դիտելու իւր նախնեաց հրաշակերտութիւնք։ Սակայն ո՞չ, ես սիրտ չեմ ընել մտնելու անգը, զի փոխանակ իր նախկին շէնքու, թեան և պայծառութեան, ամէն կողմ, ամէն անկիւն պիտի տեսնենք վայրենի և կոպիտ ձեռաց աւերմունք։ «Թշնամին իր բարբառոսութիւնները կ'նկղանի մարդկանց վրայ գործ դնելուց յետոյ, չէ ինչպիսի և անմեղ քարերն... Տխուր է ըն պատկերը, հայրենի աշխարհ, տխուր... կ'այ արեւոք քո մէջ մի տեղ, մի փոքր տեղ, որ կրած չլինէր թշնամու դառն հարուածները...»։

Այսպիսի թաղծալի գգացմունքներով չենք դենք արդէն մորմնաձած մեր սիրտը, Լանանք սրտապնդել, միթէթաղ զմեզ յուսալով՝ որ այդ աւերմանց ալ վերջը կու գայ։ Մասամբ մը տեղւոյ և պարագայից պատճառաւ է նաեւ կղզւոյս միաբանից յետադիմութիւնն, ուստի և բուրովին չմեղադրենք զանոնք, ժամանակն, հրաշներ գործող ժամանակն՝ պիտի գայ օր մը, որ գիտութեան, ուսմանց և յառաջդիմութեան լուսատու ճառագայթներն պիտի շողէ նաեւ այդ մենաստանին վրայ։ փափաքինք, մաղթենք և սպասենք։

Հ. ՍՈՒՔԻՆԱՅ ԷՓՐԻՆԵԱՆ

Աղթամարայ պատմագրիչներ տպուեցաւ հանդիսիս 1897 տարւոյ 150-6, 205-9, 280-8, 411-7, 515-20, և ներկայ տարւոյս 26-50, 128-33, 253-8, 324-6, 415-9 և հռչակ ուրեմն 312-9 իշխց մէջ։ Թեպէտ լմնացա հայա-կաւոր մենաստանիս տխուր և աշխիս պատմագրիչն, աւակայն վերստին կը փոքրաւք մեր խնդիրքն ըմելու առ ամենայն քարեքեր ազգայինս քարեհաճեալ հաղորդել մեզ զանագան կարեւոր տեղեկութիւնք որք քերեալ պակասին ի գործեւն։ — Վանայ ժովակի միւս կողմէն կիսաքարի հետ փախարելով հրատարակել նաեւ իրենց պատկերներն, անոնց շուտաւից պատկերները ռանցողներն, անհոնն շնորհակալառքեամ կը խնդրոյ յոյր ըստ կարի փոքրով հանդիսիս հաւցեին։

1. Ռաֆֆի, Կալժեք Հատար Բ. էջ 385-4, ապ. 1887 Թիֆլիս։